

“Una anada a Matagalls”

JOAN PORTALS MARTÍ

Des de temps molt antics el Montseny ha influït en el pensament i l'expressió de molts intel·lectuals del nostre país; això és especialment rellevant des dels inicis de la Renaixença, de tal manera que la llista d'escriptors catalans que a partir d'aleshores han sucumbit a la màgia d'aquesta muntanya és molt llarga.

En aquest sentit, és obligat destacar la figura de Jacint Verdaguer per qui la muntanya del Montseny (*lo pedró de Catalunya, que té per digna sagrera de sa creu gegantina la volta del firmament*), vista des de la Plana de Vic i presidida per la Creu de Matagalls, representa tot el seu país natal, una terra interioritzada que influeix en tota la seva obra. Per a ell, que al romanticisme de l'època hi afegeix el sentit religiós, el cim de Matagalls esdevé símbol de la purificació espiritual en contrast amb la plana i la ciutat on regna el pecat. El Montseny, a més, entronca amb la seva visió de la Pàtria catalana en consonància amb les idees d'una Renaixença que vivia ja els seus darrers dies, tal com ens mostra en el poema “*La veu del Montseny*” quan fa dialogar les muntanyes del Puigmal i del Montseny “*les dues muntanyes capitals de la nostra terra*”, juntament amb la muntanya de Montserrat, un altre dels símbols de l'obra verdagueriana.

Malgrat, doncs, que la majoria dels escriptors catalans més destacats, així com molts altres l'obra dels quals no ha estat potser tan difosa, han escrit moltes pàgines on la muntanya del Montseny n'és la protagonista, és el cim de Matagalls, presidit per la creu des de temps molt antics, el que amb el temps ha esdevingut, gràcies sobretot a Verdaguer, el símbol més genuí de la muntanya.

Aquesta creu està documentada almenys des de 1614, encara que algunes fonts la situen al cim des del segle XIV. Va ser esmentada per Pascual Madoz en el seu *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar* publicat entre els anys 1846 i 1850. Fou beneïda pel bisbe Morgades l'any 1894 en substitució d'una anterior plantada per Sant Antoni Mª Claret cap a l'any 1840 quan era regent de la parròquia de Viladrau, segons explica Verdaguer en un apèndix que, amb el títol "*Plantació de la creu del Montseny*", figura al seu llibre "*Aires del Montseny*": "*Aquella enorme Creu que jo havia vista y adorada fa trenta anys, encara que plantada y benehida per un Sant, se feu vella y caygué esbocinada per la neu del hivern y per los temporals del estiu y Vos, (es refereix al bisbe Morgades) foreu providencialment lo plantador de la nova...*"

El cim del Matagalls amb la creu, el dia de l'aplec. Fotografia de J.M. Panareda.

I és al voltant de la creu que cada segon diumenge de juliol, des de l'any 1950, es celebra l'Aplec que reuneix gent vinguda de molts indrets de Catalunya i molt especialment dels pobles del voltant de la muntanya. Encara avui, com a finals del segle XIX, religiositat i patriotisme es donen la mà al voltant del cim i dels versos del poema "*La Creu de Catalunya*" que Verdaguer va compondre precisament aquell any 1894, unes estrofes del qual figuren a la base de la creu que actualment corona la muntanya.

*Catalans tots, de genollons en terra.
Mirau allí lo signe de la creu,
com de la Pàtria en la més alta serra
eixampla avui los braços,
per acostar-la amb tots sos fills a Déu...*

Doncs bé, pocs anys abans que fos replantada la creu en temps del bisbe Morgades i de Verdaguer, un contemporani seu, nascut a la ciutat de Vic l'any 1850, jurista polifacètic, amant de la poesia, de la música i de les antiguitats, va pujar a Matagalls des de Viladrau, on estiuejava, i ens va deixar un record en forma de llarg poema en el qual conflueixen la seva admiració pel paisatge que l'envolta amb els sentiments de Pàtria i Fe que van presidir sempre la seva vida. Aquest poeta era Francesc de Febrer i d'Armenteres, nascut a la casa pairal de la família Febrer situada a la plaça de les Garses de Vic (avui del Canonge Collell) l'any 1850 i mort prematurament l'any 1890.

FRANCESC DE FEBRER I D'ARMENTERES

Francesc de Febrer i d'Armenteres havia seguit els estudis de primera i segona ensenyança al Seminari Conciliar de Vic, on va obtenir el grau de batxiller. Seguidament, estudià la carrera de Dret a Barcelona, on es llicencià l'any 1875. D'acord amb la seva formació, durant més de vuit anys exercí el càrrec de Fiscal Municipal i interinament el de Jutge de Primera instància a la seva ciutat natal. La seva vocació de servei a una comunitat a la que se sentia tan vinculat el portà a exercir el càrrec de primer tinent d'alcalde de la ciutat de Vic des del juliol de 1885 fins a finals de desembre de 1889, és a dir, pràcticament fins el final de la seva curta vida.

Catòlic convençut i practicant, aquesta vocació de servei l'exercí també com a soci de les Conferències de Sant Vicenç de Paül, en les quals arribà a ocupar el càrrec de president del Consell Particular, i també com a vocal de la Junta de la Casa de Caritat. Formà part també, com a Secretari, de la Junta que, presidida pel bisbe de Vic, es va crear amb la finalitat d'alçar un monument al Papa Pius IX als claustres de la catedral.

La seva implicació amb la cultura vigatana, fruit de la seva passió per la poesia i també per l'arqueologia, les antiguitats i la numismàtica, el portà a integrar-se des de 1870 a les activitats de l'Esbart de Vic, l'agrupació de joves poetes vigatans que des de 1867 es reunien a la Font del Desmai de Folgueroles en unes sessions poètiques la figura senyera de les quals era Jacint Verdaguer i l'impulsor principal el canonge Jaume Collell. Aquest grup havia fet seva la divisa "Pàtria, Fe i Amor" que havia presidit el naixement dels Jocs Florals. Aquesta divisa serà la que presidirà sempre la vida i l'obra de Francesc de Febrer.

Posteriorment s'incorporà al Círcol Literari, entitat en la qual s'havien integrat a partir de 1860 els vigatans que compartien els plantejaments de la Renaixença i en les activitats del qual va participar des del 2 de juliol de 1871. Va presentar una poesia en una sessió commemorativa de la mort de Jaume Balmes i també altres sessions del Círcol foren testimoni de la seva vena poètica com, per exemple, la poesia que va dedicar al Papa Lleó XIII.

Recordem que el Círcol Literari era una societat de caràcter científic i literari en la qual propietaris agraris, intel·lectuals i professionals liberals vigatans elaboraven un discurs tradicionalista d'implicacions politicoculturals; aquest discurs, malgrat el seu caràcter localista, transcendia i influïa a escala catalana i va ser conegut com el *vigatanisme*.

La tasca que Febrer va desenvolupar dins el Círcol Literari no es va limitar a la poesia, ja que va ocupar en nombroses ocasions la seva tribuna fent conferències relacionades amb la seva formació professional com a jurista, entre les quals sobresortiren les relacionades amb la campanya promoguda per a protestar contra el projecte del nou Codi Civil que afectava directament a les antigues institucions catalanes i a les lleis per les que es regien.

Dotat d'una notable sensibilitat per a la música, va ser el propulsor de les acadèmies musicals que en el mateix Círcol Literari tenien lloc periòdicament i de les que ell va ser el principal organitzador, alhora que formava part dels conjunts corals que participaven en les vetllades musicals.

Aficionat a la numismàtica, aconseguí reunir una col·lecció de més de vuitanta monedes encunyades a l'antiga Ausa, les qual estudià en uns treballs titulats "Numismàtica vicense" i "Generalitats sobre la moneda". L'any 1880 va fer donació de la col·lecció al Museu Arqueològic del Círcol Literari, d'on passà després al Museu Episcopal.

La seva afició per l'arqueologia el va portar a figurar també en la primera junta de la Societat Arqueològica vigatana, la societat que descobrí i restaurà el Temple Romà i de la que Febrer va exercir des del seu inici el càrrec de tresorer. Aquesta societat, constituïda el 3 de gener de 1883, tenia com a objecte principal la recuperació i restauració de les restes del temple que es trobaven sota l'antic palau dels Montcada, unes restes que havien estat descobertes de manera totalment ocasional per un altre vigatà il·lustre, el poeta, historiador i arqueòleg Josep Serra i Campdelacreu, descobrint que va merèixer el poema de Verdager "*Lo temple d'Ausa*": *Te plou del cel o et brota de la terra, / Ausona mia, eix temple gegantí? ...*

També dins el Círcol Literari, l'any 1878 va ser nomenat tresorer de la junta, una junta de la que formà part fins el 1886 en diversos càrrecs fins

que a les darreries de 1889 va ser-ne elegit President, nomenament que ja no va poder arribar a exercir a causa de la seva mort prematura ocorreguda el 2 de gener de 1890.

Pel que fa a la seva obra poètica es pot trobar en un volum pòstum que, amb el títol *“Llegats literaris”*, va ser editat pels seus amics i companys l’any 1893 després de la seva mort. També en un llibret titulat *“La Garba montanyesa”*, recull de poesies d’alguns dels integrants de l’Esbart de Vic que havia estat editat l’any 1879 a l’Estampa de Ramon Anglada de Vic; en aquest petit recull els seus poemes *“Primavera i estiu”* i *“A la Verge de Montserrat”* figuren al costat dels d’altres il·lustres escriptors com Mossèn Cinto Verdaguer, i els vigatans Mossèn Jaume Collel, Antoni d’Espona, Martí Genís i Aguilar, Josep Masferrer i Josep Serra i Campdelacreu. Algunes publicacions periòdiques de l’època com *“La Veu del Montserrat”*, *“La Renaixensa”* i *“La Plana de Vich”* van comptar amb la seva col·laboració i van publicar també algunes de les seves composicions poètiques.

Matagalls vist des de Viladrau. Fotografia de J.M. Panareda.

EL POEMA

“Una anada al Matagalls” és el fruit d’una excursió a Matagalls iniciada des de Viladrau, lloc habitual d’estiueig de la família Febrer. Està datat a l’agost de 1889 i podia haver-se realitzat potser el mes de maig anterior. Una descripció romàntica del paisatge, i la invocació de la pàtria i de la fe com a motors de la vida del poeta, donen un valor simbòlic a la muntanya.

Faltaven encara deu anys perquè, en una excursió també a Matagalls feta el 3 de setembre de 1899 i en el curs de la vetllada poètica que es va fer el dia abans al santuari de Sant Segimon, Jacint Verdaguer posés les

bases del seu llibre "*Aires del Montseny*", una obra en la que "*La Creu del Montseny*" tindrà un indiscutible protagonisme. I en faltaven encara cinc perquè el bisbe Morgades beneís la creu replantada de nou al cim l'any 1894.

Per tant, el fet de que Febrer no faci esment en cap moment de la presència de la Creu al cim de Matagalls ens confirma les paraules de Verdaguer abans transcrits en el sentit que l'antiga creu que s'havia col·locat en temps de Sant Antoni M. Claret havia estat malmesa i destruïda, una vegada més, a causa de les inclemències atmosfèriques pròpies del lloc.

El poema s'inicia amb una romàntica descripció del punt de partida de l'excursió, és el poble de Viladrau, situat al mig d'un entorn que el poeta coneix molt bé.

*Oh! L'heu vist per vostra ditxa
lo poblet de Viladrau.
humil entre las arbredes
de frondosa y gerda vall?
Lo Montseny altiu lo vetlla
ab sa testa de gegant,
y'l voltan castanyeredes
y pomposos alzinars.
Li serveixen de catifa
las verdes herbes dels prats,
y las fonts y salzeredes
l'alegran amb remors suaus.
Qué hermosas las serralades
que de muralles li fan!
Qué bonicas las masies
que s'hi veuen blanquejar!
Que rica llum la que hi baixa
d'aquell cel immens y blau,
y quina calma tan dolça
la d'aquella soletat!*

Els versos que segueixen descriuen, amb la mateixa tònica romàntica i contemplativa d'un paisatge que ell tant estima, la pujada al cim de la muntanya que Francesc de Febrer i els seus amics van fer un dia del mes de maig, potser de l'any 1889:

*Un matí que m'hi trobava
d'un fresch jorn del mes de Maig,
d'amichs en alegre colla
vaig pujar a Matagalls.
Lo sol tot just puntejava;
lo rossinyol, amagat*

*dintre la espesa boscúria,
nos saludava ab sos cants
que'ns arribaven per l'ayre
joguínos y perfumat
per las violas que creixian
allà dins a milenars.
Y amunt, cap amunt y fora
y puja que pujaràs,
quan som dalt d'una collada
una altra'ns està esperant.
Més avant y endavant sempre
y res de girarse may.
Una altra pitrada ... y basta,
Ja som dalt de Matagalls.*

Una vegada arribats al cim, i després d'una breu descripció del paisatge que s'albira des d'allà dalt, *desde la hermosa Mallorca/fins als Pirineus gegants*, el poema fa un gir radical, abandona el romanticisme, i dona pas al concepte de Pàtria de l'autor, un dels referents de la seva vida, una Pàtria amenaçada per la Reforma del Codi Civil que les Corts espanyoles havien començat a discutir a finals de 1888. Aquesta Reforma, especialment el contingut de l'article 15 que restringia el nombre de catalans que es podrien acollir a la seva antiga legislació, amb les conseqüències que aquesta circumstància podia comportar per les generacions futures, havia ja estat criticada per ell mateix en les seves intervencions al Círcol Literari, seguint les petjades de Pere Aldavert qui, a les pàgines de "*La Renaixensa*" va publicar diversos articles en relació al tema, el primer dels quals es titulava "*La mort del Dret Català*". I també d'Àngel Guimerà, qui presidia els Jocs Florals d'aquell any, el qual fent-se ressò d'aquesta qüestió havia començat el seu discurs inaugural amb la frase "*Catalunya no ha mort*".

I, en relació a aquesta qüestió, cal remarcar també que el Decret que va aprovar la Reforma del Codi Civil a proposta del ministre Manuel Alonso Martinez tenia data de 24 de juliol de 1889 uns dies abans, per tant, que Francesc de Febrer escrivís el seu poema. Totes aquestes circumstàncies fan que la dolça visió poètica i optimista del principi es transformi en un clam punyent però carregat d'esperança en el futur d'una Pàtria que el poble s'encarregarà de tornar a fer gran, com ho havia estat en el passat. Els antics Furs i Llibertats, els Usatges, els grans comtes-reis són invocats així com la llengua catalana sempre amenaçada; tot plegat en la línia de les millors pàgines de la nostra Renaixença. Diu així:

*Desde la hermosa Mallorca
fins als Pirineus gegants,
desde l'Empordà festívol
fins als pichs de Montserrat,
Vic, Girona i Barcelona,
la flor de nostres ciutats,
¡quantas cosas grans y belles
oviro desde aquí dalt,
corona d'aqueixa patria
que tant nos han maltractat!
¡Estimada Catalunya,
la dels furs i llibertats,
la dels prohoms que dictavan
tos Usatges immortals,
la dels Jaumes i dels Peres,
la guerrera y comerciant,
la dels Marquets y dels Llurias,
la dels Màrtirs y dels sants,
la que may te doblegares
al jou de cap poble estrany...!*

Fins aquí aquell passat gloriós que aquells homes de la Renaixença invocaven en contraposició a la dura realitat present. I continua:

*¡Ay avui de ta riqueza
totes las fonts t'han tancat
en nom del progrès d'un segle
que no sap d'hont ve ni ahont va!
De las lleys que t'han dat vida
ja casi no'n resta cap,
y trepitjan nostre propi,
trepitjant nostre casal.*

A la defensa de la llengua catalana, sempre amenaçada en la seva supervivència, estan dedicats els versos que segueixen:

*Y no satisfets encare,
los botxins han decretat
que matem la nostra llengua,
que parlem en castellà.
Traydors tenim que ja hi parlan
(Deu los hi pague com cal),
però la llengua és més viva,
més viva y ferma que may.*

‘Amb la Fe en el futur d’aquesta Pàtria amenaçada conclou la primera part d’aquesta anada a Matagalls:

*La Patria que gran va fernos
tornarem a ferla gran,
que per nostres venes corra
encara ardenta la sanch
y l'escon dels nostres avis
encare es vora la llar*

Després de l'esplai que per l'ànima del poeta suposen aquests darrers versos, el poema fa un nou gir en el que el realisme amb el qual descriu la baixada de la muntanya pren ara tot el protagonisme i ve a substituir el romanticisme que presideix la visió de l'entorn durant la pujada. Són uns versos que podria compartir qualsevol persona que hagi pujat a Matagalls i hagi sofert alguna vegada les inclemències d'un temps sovint variable amb les conseqüents incomoditats:

*'En delitosa conversa
anava passant lo temps,
y s'extenia la boyra
tapant-nos lo blau del cel.
En aquell mar espessíssim
nos endinzarem després;
la mullena que'ns hi queya
nos feu tremolar de fret.
Y avall, avall per las timbes,
com la font que's va escorrent,
prest vegérem lo santuari
de Sant Segimon lo rey
que abandonà la corona
pel cinyell del penitent.
Lo sol esqueixà la boyra,
se fongué'l vapor espès
y més bell que avans, vegérem
aquell panorama inmens.*

Els versos finals descriuen l'arribada dels excursionistes al punt d'on havien partit, el poble de Viladrau; allà, ja cap al tard del dia, senten el toc de l'*Angelus* al campanar de l'església. Amb aquest pretext, el poeta ens mostra el seu profund sentiment religiós i torna a enllaçar dos dels sentiments que presidiran en tot moment la seva vida: Fe i Pàtria. Conclou així un poema que en alguns aspectes manté encara la seva actualitat en posar de relleu dos fets sempre recurrents al nostre país: l'afany d'uniformització legislativa de l'Estat espanyol darrere el qual s'amaga un afany d'uniformització més general per intentar esborrar una història, una literatura i, en definitiva, una personalitat diferenciada; i també l'intent d'uniformització lingüística, una unificació que el que fa, de fet, és penalitzar l'ús de la llengua catalana.

*Quan cap al tard arribàvem
al poblet de Viladrau,
lo toch de l'Angelus Domini
se sentia al campanar.
Ab tot lo cor vaig resarlo
y d'aquell dia en avant
he sentit la Fe més viva
y més la Pàtria he estimat.*

EL MILLOR REFERENT DE LA VIDA I L'OBRA DE FRANCESC DE FEBRER:

“Els llegats literaris”

Aquest petit volum, publicat per iniciativa dels seus amics, que van voler retre-li aquest darrer homenatge, l'any 1893 per l'Estampa de Ramon Anglada de Vic, conté bona part del llegat literari de Francesc de Febrer, entre el qual figura el poema que acabem de comentar.

És interessant donar-lo a conèixer ja que ens pot ajudar a comprendre millor la figura i l'obra de l'autor de *l'Anada al Matagalls*.

El llibre s'inicia amb un advertiment: es tracta d'un petit volum que no pretén ser un llibre, ja que, diu, *“la curtíssima vida de Febrer no deixà temps a la seva musa de fer-se fecunda”*, encara que *“les poques poesies que conté fan que es pugui acreditar com a vertader poeta i correcte prosista”*. Aquest advertiment inicial es completa amb l'explicació de la finalitat que persegueix l'edició: complir el desig de la família d'homenatjar-lo i dels amics que no podien permetre l'oblit de la seva poesia.

A continuació, figura el discurs necrològic que Josep Viguer va llegir al Círcol Literari en la sessió dedicada a la seva memòria. En ell, fa un extens resum de la biografia de l'homenatjat destacant-ne el seu vessant familiar, professional i humà i la seva cooperació decidida en totes les coses i activitats que tinguessin a veure amb la seva ciutat de Vic. Destaca Viguer que la vida de Febrer va estar sempre presidida pels sentiments de Pàtria, Fe i Amor, un sentiments que s'expressen, per exemple, en el poema *“Stabat Mater”* en el que presenta a Catalunya emparant-se en la Verge al peu de la Creu:

*Ah! Ja que'l goig mortal de Vos s'allunya
i per ser Mare nostra os heu quedat,
guardau en vostre cor a Catalunya
que'n lo vostre mantell s'és amparat.*

El discurs necrològic posa especial èmfasi en el fet que la veu de Febrer s'havia alçat potent en la Memòria que havia redactat i llegit al mateix Círcol Literari de Vic amb motiu de la reforma del Codi Civil, una reforma que amenaçava la integritat del nostre Dret Foral per part dels *“fanàtics partidaris de l'unitarisme*

legislatiu". En aquella Memòria, Febrer demostrava la falta de criteri del projecte legislatiu ja que *"tendia a unificar lo que per naturalesa i tradició era distint"* tot convocant a la defensa de les nostres lleis a *"tots els fills del país"* ja que *"s'intentava minar la seva manera d'ésser arrancant-li els fonaments seculars de la seva legislació"* perquè, més tard, *"perdut son caràcter, deixés de ser lo Principat de Catalunya amb fesomia, història, idioma y literatura pròpies, y fos més fàcil l'innoble tasca de sumar-lo com una província més al costat de les que convencionalment s'és dividida la Península espanyola"*. Algunes de les estrofes del poema objecte d'aquest treball són una mostra evident d'aquesta preocupació i dels sentiments del seu autor al respecte.

Seguidament el llibre reproduïx les següents obres de l'autor homenatjat i recordat: *"Stabat Mater"*, una estrofa de la qual hem reproduït anteriorment, *"Records de mon desposori"*, *"A Josep Salarich"*, *"Intimitats"*, *"Primavera i estiu"*, *"Tardor"*, *"Lo castell de Sabassona"* i *"Una anada a Matagalls"*, poema central d'aquest treball.

"Ditxes que no ho són" és una història amorosa dramàtica que té com a protagonista l'Agneta de Falgàs. I *"Roseta Gurniol"* una novel·la que és un quadre de costums que descriu amb vius colors els hàbits i caràcter del poble de Viladrau i la importància en aquell moment de la casa pairal de Gurniol en aquella comarca. La protagonista rebutja la mà d'un pretendent no trobant altra alternativa que la de la resignació.

"A la Verge de Montserrat" expressa els seus sentiments religiosos en la línia dels que en la mateixa època expressa Mossèn Jacint Verdaguer:

*Oh benhaurada sia la perla de ma terra,
del Montserrat la Reyna, orgull dels catalans;
aquella que per trono té l'estimbada serra,
per palau la montanya, la immensitat dels plans.*

*Y al cel volant arriba, del Montserrat Madona,
y humil, una diadema posant-ne en vostres mans,
vos diu: "Puix Catalunya per Reyna vos corona,
no abandoneu, Senyora, jamai als catalans.*

I finalment, *"A la Virgen Maria"*, que és l'únic poema en castellà del recull.

El llibre conclou amb una narració titulada *"De Vich a Viladrau"* en la qual un amic de Francesc de Febrer, Martí Genís i Aguilar, company de tantes activitats compartides en els cercles intel·lectuals osonencs, desgrana una sèrie de records tot recorrent els paisatges dels voltants de Viladrau en un escenari presidit precisament pel cim de Matagalls, un escenari que moltes vegades havia trepitjat amb Francesc Febrer i d'Armenteres, l'autor d'aquella *"Anada a Matagalls"* que va tenir lloc en la primavera d'un ara llunyà any 1889 i que aquest treball pretén rescatar de l'oblit.

BIBLIOGRAFIA

Cao Costoya, David. *"El Cercle literari de Vic (1860-1902). Un espai de sociabilitat cultural a mig camí de la marina i la muntanya catalanes"* Cercles. Revista d'història cultural nº 11. Gener 2008.

Círcol Literari de Vic. *"Llegats literaris"*. Estampa de Ramon Anglada i Pujals. Vic 1893.

Diversos autors. *"La Garba montanyesa"*. Id. Vic 1879.

Duran Tort, Carola. *"La Renaixensa"*, primera empresa editorial catalana. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2001.

Duran Tort, Carola. *"La Creu de Matagalls (1894) a la revista "La Creu del Montseny"(1899)"*. Monografies del Montseny/25. Associació d'Amics del Montseny, 2010.

Farrerons Vida, Oscar. *"Matagalls. La muntanya i l'aplec"*. El Farell, llibres de muntanya. Barcelona 2017.

"La Renaixensa". XXIII (1893) pags. 373-376: Poema *"Una anada a Matagalls"*.

"La veu del Montserrat", setmanari fundat a Vic per Jaume Collell l'any 1878. Anys 1878-1890.

Pladevall Font, Antoni. *"La descoberta del Temple Romà i els seus protagonistes"*. AUSA 161-162. Patronat d'Estudis Osonencs. Vic. 2008.

Portals Martí, Joan. *"Records de la darrera pujada de el Mn. Jacint Verdaguer al Matagalls el 18 d'agost de 1901"*. Monografies del Montseny/18. Associació d'Amics del Montseny, 2003.

Salarich i Torrents, Miquel. *"Francesc de Febrer i d'Armenteres (1850-1890)"*. AUSA nº XXXIX. Vol. 4. Vic 1962.

Salarich i Torrents, Miquel. *"Notícies biogràfiques de les figures de l'Esbart de Vic"*. AUSA nº LIV-LV, vol 5.

Soldevila Balart, Llorenç i altres. *"El Montseny i les Guillerries. Paisatge, mite i literatura"*. Rutes literàries-2 Mataró, 1990. L'Aixernador edicions, Argentona 1990.

Verdaguer, Mn. Jacint. *"Aires del Montseny"*. Biblioteca Joventut. Barcelona 1901.

Verdaguer, Jacint. *Pàtria*. A cura de Ramon Pinyol i Torrents. Eumo editorial, Vic, 2002.